

ՀԱՅ ԴԱՍԱԿԱՆՆԵՐԻ
Գ Ր Ա Դ Ա Ր Ա Ն

ԱՐՇԱԿ
ԶՈՊԱՆՅԱՆ

ԵՐԿԵՐ

Երևան
«Լուվետական գրող»
1988

Աստղաբանք՝ Կ. ԴԵԼԼԱՅԱՆԻ
Կազմող՝ Ա. Ս. ՔԻՇՈՅԱՆ

Զոպանյան Ա. Հ.

Զ 755 Երկեր /Արշակ Զոպանյան.— Եր.: Սովետ. գրող, 1988.— 872 էջ:

Աստղաբանք՝ Կարլեն Գուլարյանի

Արեմտահայ ականավոր գրող, քննադատ, հրապարակախոս, հասարակական գործիչ, թարգմանիչ Զոպանյանի ներկա ժողովածուում տեղ են գտել նրա բա-
նաստեղծական ժառանգությունը, արձակ գործերը: «Գրական դեմքեր» բանում,
ներկայացված է ականավոր գրողների և արվեստագետների յստին գրած քննա-
դատական հոդվածներն ու բնութագրումները: Լարեկացի, Կոմիտաս, Արուվյան,
Գուրյան, Սիմանթո, Վարուժան, Աունդուկյան և ուրիշներ:

Զ 4702080106 (64)
705(01)88 6—88

ԳՄԴ 8421

ISBN 5—550—00006—7

© «Սովետական գրող» հրատարակչություն
ձեռագրման, կազմելու և աստղաբանի համար, 1988 թ.

ԱՐՇԱԿ ԶՈՒՅԱՆՅԱՆ

Արշակ Զուպանյանը ծնվել է 1872 թվականին Պոլսում, այնուհետև վորսկերիչի ընտանիքում: Ակաբնական կրթությունը ստացել է Պեշիկթաշթաղի «մաքրուհյան» դպրոցում, ապա ավարտել է Պոլսի Կեդրոնական վարժարանը: Կեդրոնականը արևմտահայ մտավորական կադրերի պատրաստման հռչակավոր օջախ էր, որտեղ դասավանդում էին ժամանակի նշանավոր հասարակական ու մշակութային գործիչներ Մ. Չերապը, Ե. Տեմիրճիպաշյանը, Գ. Սրիանձոյանցը, Հ. Հինդյանը, Թ. Թերպյանը, Մ. Գարագաշյանը և ուրիշներ: «Մաքրուհյանի» աշակերտը և կեդրոնականի ուսանողը արդեն սկսել էր բանաստեղծություններ գրել և հրատարակել սյուսահայ մամուլում: Պատանի բանաստեղծը ծարձակում էր ժամանակակից եվրոպական սնվումնային պոեզիայի, մասնավորապես Բողերի, Վինյիի, Լեոպարդիի, շնչի տակ և Մ. Գարագաշյանի ու Ե. Տեմիրճիպաշյանի հասաչող հավիտենական տրտմության խոր ազդեցությամբ: Պատահական չէ, որ երիտասարդ բանաստեղծի քնարի արտադրանքը գրեթե ամբողջովին «հոռետեսությամբ մթնցած էջեր էին, մխիթարիչ հավատալիքներեն որբացած» — ինչպես խոստովանում է ինքը:

Ժամանակի սյուսահայ երիտասարդության մեջ մատերիալիստական հայացքների տաղմուավորման և տարածման գործում մեծ դեր էր վերապահվել Բյուխեներին և Սպենսերին: Նրանց, թեպետ և խիստ սահմանափակ, մատերիալիզմի տարածումը Պոլսում, համիդյան ռեակցիայի պայմաններում, երբ որևէ գիտական ուսմունք պետեղ մուտք գործել չէր կարող, յուրովի առաջադիմական երևույթ էր և կոչված էր բավարարելու հասարակության առաջընթացի պահանջը: Ա. Զուպանյանի փիլիսոփայական հայացքներն էլ ձևավորվեցին բյուխեներ-սպենսերյան մատերիալիզմի ազդեցությամբ:

Ա. Արիխարյանի, Գ. Չոիրապի, Լ. Բաշապանի, Ե. Օտյանի, Տ. Կամսարականի և արևմտահայ 80-ականների մյուս ներկայացուցիչների հետ ամենօրյա աշխատակցությունը, գրականության մեջ ռեալիզմի, արևմտահայ աշխարհաբարի հաղթանակի, ժողովրդի յուսավորության համար մղված պայքարը դառնում են այն հիմքերը, որոնց վրա ձևավորվում են Զուպանյանի գրական-հասարակական հայացքները: «Արևելք» — «Մասիս»-ի

այդ խումբին շնորհիվ է դարձյալ, որ ես մղվեցաւ հեռակալ ասիանաւիզմեն... ու ձգտեցաւ դեպի իրաւաւաշտ ու ավելի լայն քանակով մը դեպի կենդանի, ուղղակի անձնական գրականութիւնը, դեպի արդիական ոգին», — գրում է Չոպանյանը մի առիթով:

1895 թվականին Ա. Չոպանյանը հրատարակում է «Ծաղիկ» գրական հանդեսը, որ ստիպված դադարեցնում է արդեն նույն տարեվերջին: Մինչ 1895 թվականը Չոպանյանի իսկ հայտարարությամբ նա հեռու է մնացել անմիջական քաղաքական գործունեությունից, ամբողջապէս նվիրվելով գրականությանը: 90-ական թվականների կեսերին տեղի ունեցած հալածական անկուր կատորածները Չոպանյանի մեջ արթնացնում են հայրենասեր քաղաքացուն: Այնուհետեւ, նա իր ամբողջ երիտերանեց ու բազմապար գործունեությունը ստորադասում է մի նպատակի՝ իր ժողովրդի ազգային ազատագրութուն նպատակին: Սուլթան Համիդի իշխանության խափար ռեակցիայի տարիներին, բնականաբար, Պոլսում հասարակական-քաղաքական լայն գործունեություն ծավալել հնարավոր չէր: 1895 թվականի վերջերին Չոպանյանը գաղտնի մեկնում է Գորբից և ընդմիջում հաստատվում Փարիզում:

Երկար տասնամյակներ Չոպանյանը ծավալում է լայն ու խոր սրբոյազանդիստական գործունեություն, բազմիցս հանդես է գալիս եվրոպական լսարանների առջև, պաշտպանելով հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարի արդար գործը, մեծապէս նպաստում է համաշխոյրհային առաջադիմական-հասարակական կարծիքի մշակմանը, ներգրավում է Ֆրանսիայի և Եվրոպայի առաջադեմ շատ գործիչների, այդ թվում Ա. Ֆրանսին, Ժ. Ժորեսին, Է. Վերհարսին և ուրիշների հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի սբաշտպանութան օգտին ակտիվ հասարակական գործունեության մեջ:

1898—1911 և 1927—1949 թվականներին Չոպանյանի խմբագրութիւնների էր հանդեսի դերը արեւմտահայ և սփյուռքահայ գրականության թյամբ յույս է տեսնում «Անահիտ» գրական-հասարակական հանդեսը: և առհասարակ մշակույթի, քաղաքական-հասարակական մտքի վարճացման գործում:

«Անահիտ»-ում Չոպանյանը շարադրում էր իր հայացքները հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարի ուղիների վերաբերյալ, սուր քննադատության կրակի տակ առնվելով վանազան քաղաքական հոսանքների արկածախնդրական գործունեությունը:

«Անահիտ»-ին ու նրա խմբագրին վճռական դեր վիճակվեց հայ միջնադարյան քանաստեղծության մի շարք խոշոր դեմքերի ստեղծագործությունների մեկնաբանման, պրոպագանդան ու ժողովրդի մեջ տարածման գործում: Հանդեսի էջերը լայնորեն տրամադրվում են օտար մշակույթների արդագանդանը հայության մեջ:

Չոպանյանը աշխուժոգեւն աշխատակցել է թիֆլիսահայ և պոլսահայ մամուլին, ինչպէս նաև Փարիզի «Ապագա», «Արև», Բոստոնի «Պայքար» և ուրիշ թերթերի: 1924 թվականին սփյուռքահայությունը նշում է վատաւկաշատ գործչի գրական-հասարակական գործունեության 35-ամյակը: Ֆրանսիական կառավարությունը Չոպանյանին շնորհում է «Պատվո լեգիոնի» ջջանշան՝ հայ մշակույթը Ֆրանսիայում տարածելու համար: Մշա-

կուսային լայն գործունեության համար Ռուսիական կառավարությունը նույնպես նշան պարգևատրում է շքանշանով 1932 թվականին:

1908 թվականին նա լինում է Էջմիածնում, որտեղ կուրցնկալում է իր բարեկամ Կոմիտասի խցում: Երևանում, Թիֆլիսում, Բուքարեստ անձնական ծանոթություն և բարեկամություն է հաստատում Թուստիյանի, Բաշինջադյանի, Լեոյի և շատ ուրիշ խոշոր դեմքերի նետ: 1932 թվականի տարեվերջին Սովետական Հարաստան կառաքում սյցեկոթյունը անջնջելի տպավորություն է թողնում նրա վրա: Իր հուշագրությունները նա շարունակաբար տպագրում է «Առախիտ»-ում ընդհուպ մինչև 1935 թվականը:

Արշակ Չոպանյանը վախճանելից 1954 թվականին Փարիզում, Կոն գնալով ակտուսեքենայի արկածի:

Եթե մեկտեղենք Չոպանյանի գրչին սլաովանող արտադրանքը, ապա այն հազիվ կարող է տեղավորվել մեկ հարյուրյակից ոչ պակաս սովաթածավալ հատորներում: Չոպանյանը ստեղծագործել սկսել է 13—14 տարեկանից և առաջին սնկամ տպագրվել «Մաքրուհյան» վարժարանի «Բուրաստան մանկանց» հանդեսում: 90-ական թվականների սկզբներին «Արևելքում», «Մասիսում», «Հայրենիքում» գրեթե ամեն օր լույս են տեսնում Չոպանյանի թարգմանությունները, ինքնուրույն բանաստեղծությունները, հեքիաթները, արձակ բանաստեղծությունները, հոդվածները: Երվանդ Օսլանի խոստովանությամբ, այդ տարիներին Չոպանյանը ամենաբեղմնավոր հեղինակն էր:

1891 թվականին առանձին գրքով լույս է տեսնում Չոպանյանի անդրանիկ ժողովածուն «Արշարույսի ձայներ» խորագրով: Մեկ տարի անց՝ «Թրթռումներ» փոքրածավալ ժողովածուն և «Թուղթի փառք» վիպակը: 1893 թվականին Չոպանյանը գրում է «Մուր խավեր» թատերախաղը, որը նույն տարում բեմադրվում է Պոլսում: Թատերախաղը լույս է տեսնում միայն 1950 թվականին «Բարձրասանք» խորագրով: 1894 թվականին Թիֆլիսում հրատարակվում է նրա «Պետրոս Դուրբանի կյանքն ու գործը» մենագրությունը: 1896 թվականից սկսած Չոպանյանը Փարիզում ֆրանսերենով լույս է ընծայում մի շարք գրքույկներ. «Հայկական ջարդեր» (փաստաթղթերի ժողովածու), Ադասու «Զեյթունի» թարգմանությունը, «Հայաստանը, նրա պատմությունը, գրականությունը և նրա դերը Արևելքում» և այլն: 1902 թվականին հայերեն հրատարակվում է Չոպանյանի «Նահապետ Քուչակի դիվանը» աշխատությունը, ինչպես նաև ֆրանսերենով «Հայ հին ու նոր բանաստեղծություն» հատորը: Սրանց հաջորդում են. ֆրանսերենով՝ «Հայ ժողովրդական երգեր» (1903), «Քերթվածներ» (1908), «Կանք ու երազ» (1913) և հայերենով՝ «Մկրտիչ Պեչիկյանի կյանքն ու գործը» (1907), «Քերթվածներ» (1908), «Նաղաշ Հովնաթան աշուղը և Հովնաթան Հովնաթանյան նկարիչը» (1910), «Հայ էջեր» (1912):

Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին և հետագայում Չոպանյանը հրատարակում է մի քանի գրքույկներ, որոնք նվիրված են հայ ազգային ավատագրական պայքարին: Հայկական մշակույթի պրոպա-

գանդման գործում անգնահատելի տեղ ունի Չոպանյանի «Վարդենիք Հայաստանյաց» ֆրանսերեն հրատարակությունը, որի երեք ճոխ հատորները համապատասխանաբար լույս են տեսնում 1918, 1923 և 1929 թվականներին:

Արշակ Չոպանյանը երկու հատորի մեջ հավաքում է իր գրական-քննադատական հոդվածների մի որոշ մասը և դրանք հրատարակում «Դեմքեր» խորագրով՝ համապատասխանաբար 1924 և 1929 թվականներին: Նույն տարիներին հեղինակում և հրատարակում է գրական-հասարակական հարցերին նվիրված մի քանի գրքեր, գրքուկներ, ինչպես նաև պատմվածքների մի հատորակ «Ուսուցիչներ» խորագրով (1923): 1929 թվականին նա կապում և հրատարակում է Թովմաս Թերպյանի ստեղծագործությունների երկհատորյակը:

«Չի կարելի մաքսիստ լինել, չտածելով ամենափոքր հարգանք գեայի բուրժուական մեծ հեղափոխականները, որոնք համաշխարհային պատմական իրավունք են ունեցել խոսելու բուրժուական «Հայրենիքների» անուկից, որոնք ֆեոդալիզմի դեմ մղվող պայքարի մեջ քաղաքակիրթ կյանքի են բարձրացրել տասնյակ միլիոնավոր նոր ազգեր», — ասում է Վ. Ն. Լենինը (հ. 21, էջ 273):

Իրենց ջանքերի օբյեկտիվ բովանդակությամբ և արդյունքներով արևմբտահայ 80-ականները եղան իսկական «բուրժուական մեծ հեղափոխականներ» որոնց գործունեությունը հին, ավատական հասարակության դեմ բարձրացող հեղափոխական բուրժուազիայի պայքարի և դրան սերտորեն միահյուսված ազգային-պատազրական շարժման համաձուլվածքի արտացոլումն էր: Եվ առաջադիմական էր այդ գործունեությունը այնքան ժամանակ, քանի դեռ չէր լուծվել, անավարտ էր մնացել ֆեոդալիզմի դեմ մղվող պայքարը: Արշակ Չոպանյանը այդ սերնդի ներկայացուցիչներից մեկն էր, որ երկար տարիներ իր բազմապար գործունեության թուր ճյուղերը ստորադասել էր թուրքական բնապետության լծից հայ ժողովրդի ազգային պատազրության հիմնական նպատակին: Բնականաբար, Չոպանյանի գրական-բանասիրական, մշակութային գործունեության հիմնական ուղղությունը որոշվում էր նրա քաղաքական հալացքների համակարգով:

Չոպանյանի քաղաքական հայացքների համառ հատկանշականն այն է, որ նա սկզբից նեթ հստակ ու որոշակի հայտարարում է, թե ինքը արդարացի, ճիշտ և բնական է գտնում հայ ժողովրդի ազգային-պատազրական պայքարը օտար բռնատիրության դեմ: Նրա քննադատությունն ուղղված է ոչ թե շարժման էության, այլ գործադրման ու ղեկավարման տակտիկայի, թույլ տված ճակատազրական սխալների դեմ:

Ինքը՝ Ա. Չոպանյանը, 90-ական թվականներին արևմտահայ իրականության մեջ առաջիններից մեկն էր, որ կանգնեց և մշտապես մնաց ամուր կանգնած դեպի Ռուսաստան կողմնորոշվելու քաղաքական հողի վրա:

Դրա անապատչյան է «Ռուսիա և հայերը» հոդվածը, որը Ա. Չոպանյանը գրել է 1906 թվականի սկզբներին:

Բազմաթիվ առիթներով և պատմական պարզացման տաքեր էտսայներում Չոպանյանը սատնացույց է անում, որ Ռուսաստանին է վերապահված վճռական դեր խաղալու հայ ժողովրդի ազգային ազատագրության հարցում: Եվ ընդհակառակն, նա գայրույթով նշավական է արևմտյան դիվանագիտությունը, որի հաշիվների համար հայկական հարցը պարզապես մանր դրամ էր: Հանձնարարվող ժողովածուի մեջ ընթերցողը պիտի գտնի այս տողերը «Նյուցապներգություն» քննթվածի մեջ:

«Ու քաղաքակիրթ տղերքը

Քնշարժ հանդիսատեսն կըլլան այդ

հրեշույթն սպանդին,

Ինչպես թասրանի մեջ մարդ խաղ մը կը դիտեն...»

Հենց Չոպանյանի մաքի խորության վկայությունն է, որ դեռ դարասկզբին ասես կանխատեսեանում է ֆաշիզմի մարդատյաց ոճրագործությունները, գալիք ցեղասպանությունները.

«Նիւսթ ոճիքը զոր անպատիժ թողուցին,

Տարասքաքմանորին անտե, մեծցած, բազմապատկված

կը սպառեն աշխարհիս...»

Հոկտեմբերյան հեղափոխությունից և Հայաստանում սովետական իշխանության հաղթանակից հետո Չոպանյանը ամբողջովին կանգնում է նորաստեղծ կարգերի պաշտպանության դիրքերում: Բոլշևիկյան հեղափոխության կատարած գործը նա համարում է վճռական, որը ոչ միայն սոցիալական հեղաշրջում է առաջ բերել, այլև ստեղծվել է ազատ ազգերի բարեկամության վրա հիմնված մի նոր պետություն: Այդ իրողությունը Չոպանյանը ընդունում է բարեկամությամբ և համակրությամբ, համարում այն որպես ամբողջ աշխարհի համար լավագույն ապագայի նախապատրաստություն: Չոպանյանի քաղաքական դիրքորոշմանը խիստ բնութագրական է նրա հայտարարությունը ԱՄՆ-ի «Նիթրոյթ կոլոկ» թերթի թղթակցին. «Դուք կրնաք սովիեթներու մասին խորիլ այն, ինչ որ կուպեք: Մեր տաժած պզացումները հանդես սովիեթներու երախտագիտական են և, երբ «մեր»-ը կըսեն, ըսել կուպեն ամբողջ հայ ազգինը»: Պետք է նկատի ունենալ, որ այս հայտարարությունը արվել է 1927 թվականին ԱՄՆ-ում գտնված ժամանակ, երբ հակասովետական պրոպագանդը այդ երկրում լայն չափեր էր ընդունել:

Անգնահատելի է Արշակ Չոպանյանի ծառայությունը հայության մեջ, ինչպես նաև Եվրոպայում հայ միջնադարյան պոեզիայի պրոպագանդման ու տարածման գործում: Այդ խնդրին Չոպանյանը մուտենում էր կրկնակի

նայատակով: Նախ, հայ ժողովրդի դարավոր մշակույթի պրուպագանդը և տարածումը ինքնըստինքյան կարևոր էր՝ միջնադարյան սրբեկայի լավագույն արժեքները մոռացման փոշուց թոթափելու և նրանց արժանի տեղը դնելու տեսակետից: Այս, Չուպանյանի գործունեությունը նպաստում էր մի կողմից հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարի ժամանակաշրջանում, մյուս կողմից՝ եվրոպական առաջադեմ հանրային կարծիքի մշակմանը:

Արդեն 1895 թվականին իր «Ծաղիկ» հանդեսում Չուպանյանը առաջին անգամ խորությամբ ու լայնորեն վերլուծում է Գրիգոր Նարեկացու ստեղծագործությունը որպես բանաստեղծություն: «Հանենք վ'անիկա աղոթք գրողի կրոնական գույնեն, ուր ստիմանափակված էր, և դնենք իր տեղը, գրական մեծ հանձարներուն օղակարկառ բարձունքին մեջ: Այլ չչսենք, որ մեր բանաստեղծությունը հսկա չունի» — եզրակացնում է Չուպանյանը փայտուն վերլուծությունից հետո: Այնուհետև, տարիների ընթացքում Չուպանյանը բազմիցս հայերեն և ֆրանսերեն բանաստեղծություններ է կարդում Գրիգոր Նարեկացու վերաբերյալ: Նրա ուսումնասիրությունը տպագրվում է Փարիզի «Մերքյուր դը Ֆրանս» և Թիֆլիսի «Կավկասյանի վեստնիկ» ամսագրերում, ինչպես նաև իր մի շարք ֆրանսերեն աշխատություններում երատարակում է թարգմանություններ Գրիգոր Նարեկացուց:

Մեծ է Չուպանյանի սովանդը նաև Նահապետ Բուչակի ստեղծագործական ժառանգության լուսարանման, պրուպագանդման ու տարածման գործում: 1897 թվականին Վենետիկում կատարած բանասիրական պեղումների ժամանակ նա հանդիպում է խիստ շահեկան միջնադարյան տաղաշարքի, որի եղիմաստի ստեղծելու գտնում է Արամուկեա Տեվիլուեցի «Հայ երգ»-ի մեջ: Հետագայում, նոր պրպտումների շնորհիվ Չուպանյանը հարըտացնում է քուչակյան տաղաշարքերը ու 1902 թվականին լույս ընծայում իր «Նահապետ Բուչակի դիվանը» աշխատությունը, որով Բուչակը հայ գրականության պատմության մեջ գրավեց իրեն արժանի դիրքը: Չուպանյանը գնահատում է նրա «աղբյուրի սլես բիտղ, լեռան ծաղկի պես մեկ ցայտքով ժայթքող, անուան գիշերվան անուսի պես խաղաղ ու պարզ ցայտքող» «սրտի» երգերը, որ անբռնապրոսիկ են, ուղղակի ընթերցողի հոգուն են հասնում առանց որևէ ավերորդ ձևախաղության:

Ֆրիկի, Կուստանդին Երզնկացու, Նաղաշ Հովնաթանի, Առաքել Սյունեցու և մի շարք ուրիշ միջնադարյան բանաստեղծների ժառանգության ուսումնասիրման և պրոպագանդման գործում Չուպանյանը նույնպես ներդրում է իր մեծ ջանքերը, հաճախ առաջնությունը ունենալով այդ հեղինակներին խորությամբ մեկնաբանելու հարցում: Նրանց բանաստեղծությունները, իր թարգմանությամբ, Ա. Չուպանյանը հրատարակում է «Հայ աշուղներ» ֆրանսերեն հատորում, որից մեծապես օգտվում է Վ. Բյուսուվը իր «Հայաստանի պոեզիան» գրքում: Եվրոպական ընթերցողին ներկայացնելով հայ աշուղներին, Չուպանյանը շեշտը դնում է հատկապես նրանց ժողովրդային էությանը ի տարբերություն արևմտյան տրուբադուրների, որոնք ավելի շատ ավանականական նկարագիր ունեն:

Ուրիշ ժողովուրդների մեջ հայ մշակույթի տարածման գործում Չուպանյանի ծառայությունները շատ բարձր են գնահատվում հայ անվանի

մատչորականների կողմից: Առն մի առիթով գրում է. «Բյուսուլից առաջ հայոց գրականության մասին հիսգմունքով խոսել են Անատոլ Ֆրանսը, Ջեյմս Բրայսը, Պոլ Ադամը, Գաբրիել Մուրեյը: Բայց նրանցից ոչ ոք հայերեն չգիտեր: Ինչպես էին կարողանում նրանք ոգևորվել հայ հանձարով և վեր հանել հայկական ոգին: Շատ պարզ է պատասխանը.— նրանց առջև դրված էր Արշակ Չոպանյանի մեծ գործը... Բյուսուլն էլ մեծ չափերով օգտվել է Չոպանյանից, և ես հավատացած եմ, որ նրա գեղեցիկ թարգմանությունների մեծ մասը ֆրանսերենից է: Եվ եթե վաղը մի ուրիշ օտարալզի կամենա մտածնալ հայ սրտին ու կգացմունքին, նա էլ պիտի գնա նախ և առաջ որոնելու Չոպանյանին»: Վայերի Բյուսուլն էլ շատ բարձր է գնահատում Չոպանյանի գործունեությունը, գտնելով, որ արևմտյան հասարակությանը «Հայաստանին ճանթթացնելու համար նա այնքան շատ գործ է արել, ինչպես ոչ ոք, և որ այդ ամենի համար հայ գրականությունը խորին երախտագիտությամբ պարտական է նրան:

Եվ թեպետ արդեն իսկ մեր դարասկզբին Չոպանյանը մեծ վատուակի հասավ հայ մշակույթի տարածման բնագավառում, նույն այդ կարգում վիթխարի նշանակություն ունեցավ նրա ետեհատոր «Վարդենից Հայաստանյաց» ֆրանսերեն գործը, որը լույս տեսավ ամելի ուշ: «Վարդենից Հայաստանյացի» գտած ընդունելությունը թե օտար, թե հայկական շրջանակներում աննախադեպ էր: Բացելով Ա. Չոպանյանի գրական-հասարակական գործունեության 35-ամյակին նվիրված հոբեյանական հավաքույթը Փարիզում, Ալ. Շիրվանզադեն ասաց. «Հանուն հայրենիքի գուք օտարների դռները բախել եք ոչ դատարկ ձեռքերով, ոչ ողորմություն խնդրելու համար, այլ արդարություն, այլ հատուցում իր պարտքի: Չեք հոգակալ La Roseraie d'Armenie-ն միայն բավական է իբրև մուրհակ ազգերի դիմաց և իբրև ապստոյց, թե որքան գնահատելի է որքան պանծալի է մեզ համար այսօրվա օրը»:

Ավետիք Իսահակյանը 1923 թվականին անձնական նամակում գրում էր Չոպանյանին. «...Նորից պիտի ասեմ. Roseraie-ն մի գանձարան է, մի դյուրանցան պարտեղ մեր փառքի, մեր լույսերի, մեր հանձարի... Եվ Չեք գեթը, սիրելի մեծանուն եղբայր, հսկայական է մեր մեջ, ու անսպաս է Չեք հայրենասիրությունը, Չեք նվիրումք մեր ազգին, իսկ Չեք վարձը գրեթե ոչինչ, քաղցրեմի մտքով, բայց անմոռանալի է ու պիտի մնա անմոռանալի Չեք անունը»:

Գեղարվեստական գրականության վերաբերյալ Ա. Չոպանյանի տեսական հայացքները սկսել են ձևավորվել 90-ական թվականների սկզբից և լույսատեսակ էվոլյուցիա են ապրել «արվեստն արվեստի համար» կամ «գուտ արվեստի» գաղափարախոսությունից մինչև ռեալիստական արվեստի պաշտպանությունը: 19 տարեկան Չոպանյանը հրապարակայնորեն պնդում է, թե գիտության և տեխնիկայի առաջընթացին կուգահեռ բանաստեղծությունը գնում է դեպի մահ: Բանաստեղծության վախճանի մասին

կրա դատողությունները կառուցված են իրականության գրականության կյու-
րի վրա:

Անցյալ դարի 80—90-ական թվականների նոր հեղափոխական տրու-
մադրությունների գրականության համար հատկանշական էր ամենօրյա
տարբերական մանուկի համար անտեղծիղ գրականությունը, որը գեղար-
վեստական ակնարկի և պատմվածքի մի տեսակ խառնուրդն էր և ներ-
կայացնում էր ակադեմիայի գրառամները և այդ առթիվ արված խոհերը:
Առջև ժողովածուի մեջ էլ ընթերցողը պետք է գտնի այդ շարքի փոքրիկ
երաշխակերտներ («Քարե անկողին», «Փողոցի աղջիկը», «Մուրացիկը»,
«Անոյ մը», «Քնդածի սպիակ», «Կոխի մը», «Մուրացիկ երածիջտների մա-
սին» պատմվածքները) և պատմչի ընդհանրագույններ, ինչպես օրինակ.
«Չքափար մարտոց պարճաբուն տեսած էք: Անենեն բունն, անենեն տե-
շագին, անենեն տխուր բաներեն մեկն է» կամ մուրացիկան երգիչները
«թշվառության և երածչաւթյան կրկին պերճախոտությամբ են պիտված»:

Այս ամբողջ գրականությունը սոցիալական կյանքի, կրա մեջ բուն
դրած չարիքի մեղկացման գրականությունն էր: Իր եզրվածներից մեկում
Ա. Չոպանյանը գրում է. «Պետի ըսեն, որ գրականությունը սիրտնալը մըն
է մարդուն համար, պետք չէ, որ պաշն իրականության մեջ թաթափն, այլ
անկից վեր թարճացնեն և «իդեականին մարդը վերնագավառաց մեջ
սասնի սափառեցնեն: Ո՞ր վերնագավառը, խնդրեմ: Մարդ կրնա իր կյան-
քեն, իր հոգին, ինքն իրան դուրս ելլել»: Ա. Չոպանյանը գտնում է, որ
կարևորը ժողովրդի կարկեղներն են, որ սոցիալական խնդիրները արդեն
մտնում են գրականության մեջ, որ «գրագետները ժողովրդին կը խորին
և ժողովարդն ալ կը սիրեն գրականությունը»:

Չոպանյանը հանդես է գալիս մերկայաբանեց ըստույի, գրականու-
թյան մեջ բացահայտ բարոյախաբության դեմ: «...մենք կը նկարենք, նկարին
խոր կղևենք մեր հոգին, մեր գաղափարը և ընթերցողին կը թողունք գու-
շակել ինչ-որ թաքուն մնացած է, ավարտել գրվածը: Կը կարծեք, թե Չո-
րապի «Ներսեսը» աղքատ տղու մը պատմությունը, որուն մեջ հապիվ քա-
նի մը պատիկ խորհրդածություններ սպրդած են, շատ ավելի աղեցիկ չէ,
քան աղքատության վրա երկայն ճարներ»:

Չոպանյանի տեսական կառույցներում կարևոր նշանակություն է ստա-
նում գրականության մեջ լավատեսական հսկացքի անհրաժեշտության խն-
դիրը, որը վերջին հաշվով կասկած է դրական իդեալի գաղափարի հետ:
Եւս խստորեն հանդես է գալիս երիտասարդ բանաստեղծների դեմ, որոնք
կապիվ կյանքի սեռի վրա սկսում են լավան ոտանավորներով մահ երգել
և Նիրվանա կանչել: Այդ հուսահատական գրականությունը, թե էսթետի-
կական և թե փիլիսոփայական տեսակետից, ասում է Չոպանյանը. — սխալ
է, կեղծ և անխմաստ: «Կյանքը սեպի սև տեսնել, ասիկա տո՞ղջ աչքի գործ
է, գրականությունը միտքինակ ողբերգ մը ընել, ասիկա լա՛վ ճաշակի ար-
դյունք է»:

Այսպիսի պահանջք բնավ էլ միայն էսթետիկական հարցադրում չէ:
Խոսքը շատ ավելի լայնորեն ընդգրկում էր հայ ժողովրդի հետագա կենո-
թյան խնդիրը, որով գրականությանը եւս առաջադրանք էր տրվում նպաս-
տել դրան: Պատահական չէ Չոպանյանի համոզմունքը, թե հայ ժողովուր-
դը «պետք է վրայեն նևտե այդ անբույժ ցավագարի, անտեղջ սգունդի քուր-

ձը: Պետք է, որ այն այն ուժերը շարքին մեջ կրնանք և հաղորդակից ըլլա մարդկային մեծ հրճվանքին»:

Ա. Չոպանյանի ռեալիստական հայագրների վերջնական ձևախորման մեջ վճռական նշանակություն ունեցավ հասարակության և արվեստի ու գրականության հարաբերության հարցում նրա տեսակետների արևադարձայնությունը: Այդ խնամուով մեծ կարևորություն են ստանում 1895 թվականի վերջերին հրատարակած հոդվածները, որոնցում նա ճշտում է իր դիրքը բուրժուական հասարակության նկատմամբ և այդ հասարակության ներսում գրականության դերի հարցերն է տանախում: «Պարթուրաներ»-ին նա «խոշոր թարթուլ է հարձակում, որոնք թշնամի են բանաստեղծությանը, արվեստին, մտածմանը: Հենց այդ տարադասիան հասարակության սոցիալական արժանույթի մերկացում է պահանջում նա գրականությանից: Չոպանյանը Դյուլու-որդուն հիմնավորն քննադատում է այն պատճառով, որ գրողը ձգտել է սքողել ֆրանսիական բարձրական հասարակության հակասությունները, հաշտեցնել դրանք, և հասարակությունն էլ իր կերպին վտանգ չի տեսել նրանից, սիրել է նրան: Դյուլու-որդին, — գրում է Չոպանյանը, — «խրեռուն խորքը երթալու շափ հանդուգն չէ եղած: Ընկերական կյանքին ամբողջությամբ իր բոլոր փոստայանք չէ հասկցած... Ընդունած է ընկերական կապիվածքը սպառիչ շակրատըներով: Զէ տեսած, որ այդ շակրատըները ավելի կը սքողեն փոստայանը, և ատոյ՜ ավելի վնասակար են»: Անպիտով Չոպանյանը խոշոր բերություն է համարում բուրժուական հասարակության գալուցուն ունեցող սոցիալական համակարգը իր ամբողջությամբ մեջ ընդունելը, աննշան շակրատները առավել ամրապնդում են այն, մինչդեռ հարցը այդ համակարգի հիմնովին վերափոխումն է:

Սոցիալական անարդարություններով թեցուն տիրող հասարակարգի մեջ գրականության և արվեստի դերի այդպիսի քնննումը Չոպանյանի ճեպարկի տեսության վճռական տարրն է դառնում, որն իր արտահայտությունն է գտնում նաև նրա գեղարվեստական պրակտիկայում: Նա քաջալերում է այն գրականությունը, որը մղում է մարդկայանք՝ հանդես գալ հաստատված տիեզերական կարգ ու ասքրի դեմ: Պատահական չէ, որ սխիզոլիստական դպրոցի ներկայացուցիչ Բերնար Լազարի մեջ Չոպանյանը հասկնալու բարձր է գնահատում նրա պայրույթը սոցիալական վիթխարի անարդարության դեմ և նրա խորին համոզումը, թե այդ անարդարայնի հասարակությունը մի օր պիտի տապալվի, երբ տառապողները գիտակցեն իրենց իրավունքը ու ելնեն վճռական պայքարի:

Չոպանյանի ռեալիստական տեսական հայացքները ամբողջությամբ վերցրած հող են նախապատրաստում, որպեսզի նա հասկանա, գնահատի, հարապատ ու բնական համարի «մարքայան մտայնությամբ, համամարդկային ոգով դեկալարվող» գրականությունը և արվեստը Սովետական Հայաստանում, գրականությունը համարի «բարդական ու քաղաքական խորունկ ու թանկագին պորություն»: Հատկանշական է, որ Սովետական Հայաստանի գրականությանը հաղորդակցվելը որոշակի կնիք է դնում Չոպանյանի տեսական հայացքների վրա: Եվ երբ ետադարձ հայացք է ձգում հայ ընկադատական ռեալիստի գրականությանը, առաջ այն գնահատում է որպես սոցիալական հեղափոխություն պատրաստող գրականություն: Կամ անցյալի դուրցակներգություններում փնտրում է էջեր, որոնք դրոս

էին մարդկանց դադարել հլու մեջեւեւաներ լինելուց և ձգտել կերտել իրենց ճակատագիրը սեփական ձեռքերով:

Ա. Չոպանյանը հաճախ է օգտագործել «պուտ արվեստագետ» կամ «պուտ բանաստեղծ» արտահայտությունները: Եթե երիտասարդական շքրջանում դրանք յուրատեսակ տուրք էին էսթետիկային, տայա տարիների հալոյթում աստիճանաբար գտվում են նախկին պարունակությունից, ստանում նոր իմաստ, որը ձևի և գաղափարական բովանդակության ներդաշնակության պահանջն էր մարմնավորում: «Չուտ արվեստագետ» մը կամ «պուտ բանաստեղծ» մը լլլալ, — գրում է նա, — չի նշանակեր որևէ աշխարհայացք չունենալ, միմիայն շնորհալի պատկերներ և ներդաշնակ բաներ քով-քովի շարելով շատնալ, կան այդպես ընողներ, բայց անոնց գործը շինծու ծաղիկ մըն է և չի կրնար համարվիլ ճշմարիտ արվեստ»: Գեղարվեստական ստեղծագործության բովանդակության գաղափարական հարըստության պահանջը Չոպանյանը դիտում էր որպես արվեստի կատարելության, ձևի և բովանդակության բարձր համապատասխանության անհրաժեշտություն: Նա չէր կարողանում հաշտվել այն երկեթի հետ, որոնք գեղեցիկ են՝ գեղեցկության սիրուն: Նման գործերում, ջեշտում էր նա, պակասում է «ձական բան մը» և այդ էականը Չոպանյանը համարում էր գաղափարաչափությունը: Եթե պակասում է յուրաքանչյուր պատկերի ետև դրված գաղափարը, «յուրաքանչյուր տաղի դեկավար մտածումը» — ասում էր նա, ապա «տաղը կդառնա կարդարուն լապտեր մը, որուն ձրագը չեն վառած»:

Արշակ Չոպանյանի էսթետիկական հայացքներին բնորոշ է նաև մի խիստ կարևոր հատկանիշ: Գրականության և արվեստի մեջ նա տեսնում էր լավագույն միջոց ժողովուրդների միջև փոխըմբռնություն և բարեկամություն հաստատելու համար: «Գրականություն, արվեստ՝ ահա մեծ, անդիմադրելի ու բարերար միության գծերը բոլոր ազգերու միջև» — գրում էր նա: Սա ոչ միայն տեսական դրույթ էր, այլև պրակտիկ գործունեության ուղենիշ, որին իր բազմաբոյուն կյանքում անշեղորեն հետևել էր Արշակ Չոպանյանը, հայ գրականությունը ծանոթացնելով Եվրոպային և համաշխարհային գրականության երաջակներունը՝ հայությանը:

Արշակ Չոպանյանը համաշխարհային և հայ գրականության պատմության լավագույն գիտակ էր, ժամանակի հայ գրական քննադատության առաջնակարգ դեմքերից մեկը: Նրա գրականագիտական աշխատությունները, որ մի քանի սովոր հատորներ են կալուել, վերլուծության խորությամբ, հարցադրումների և լուծումների ռեալիստական ճշմարտացիությամբ այսօր էլ չեն կորցրել իրենց գիտական արժեքը: Մատերիալիստական աշխարհըմբռնումը և գրականության պատմագրության ու գրաքննադատության կուլտուր-պատմական մեթոդի սկզբունքները Չոպանյանի հիմնաբարերն էին: Միջավայրը և ժամանակը, լինչպես նաև ազգային գույնը այն քանալիներն էին, որոնցով նա բացահայտում և բացատրում էր գրական երևույթները, նրանց կապը հասարակության կյանքի հետ:

Հայության մեջ եվրոպական և ռուսական մշակույթի տարածման գա-

դափարը Չոպանյանը հղացել էր «Հյուսիսափայլի», «Փորձի» և 80-ական շրջանի մամուլի տիրական պարբերության տակ: Նպաստակը հայ ժողովրդի լուսավորությունն էր, նրա մեջ եփուպական քաղաքակրթության տարածումը, վերջին կաշիով հեղափոխիչ մի գործ, որին ձեռնարկել էին բարձրագույն բուրժուականի դեմոկրատ գաղափարախոսները որպես բուրժուական պագի ստեղծմանը ու նրա կոնսոլիդացիային նպաստող հոյր պպակի:

Ա. Չոպանյանը առևտարակ շատ բարձր էր գնահատում ուսանկան գրականությունը, ջեշտելով նրա համամարդկային նշանակությունը: «Ռուս քաղաքակրթությունը Ասիո վրա տարածվող մտավոր սիրական կրթությունըն ըլլալու սահմանելած է, և ուսս մտածումն ու ուսս արվեստը պետք է ծանոթ դառնան հայերու ամբողջությանը»,— գրում էր Ա. Չոպանյանը դեռևս անցյալ դարի վերջերին: Իր գրականագիտական աշխատություններում Չոպանյանը մեծ տեղ էր հատկացնում Պուշկինին, ջեշտելով նրա ստեղծագործության ժողովրդայնությունը, նրա մեջ արտացոլված ուսս ժողովրդի ուրույն հոգին, ուրույն կրասուրը, ուրույն գեղեցկությունը: Չոպանյանը ընդգծում է, թե Պուշկինը կող կախապետությունեց ուսուական ռեալիզմի համար, որը Գոգոլից հետո պիտի տար աշխարհին «այն կերք կրակաները, որ կը կոչվին Դոստոևսկի, Տուրգենև ու Տոլստոյ»:

Գոգոլի ծննդյան 100-ամակը նշելիս (1909) «Ռուս դպրության բուրժուանների ընկերությունը» պաշտոնական կրավեր է ուղարկում Արշակ Չոպանյանին: Չկարողանալով անձնապես մասնակցել հանդիսություններին, Չոպանյանը ուղերձ է հղում, որի մեջ նա ընդհանրացված գծերով ներկայացնում է իր կարծիքը ուսս գրականության վերաբերյալ: Նա ջեշտում է, թե ուսս գրականության-հավաքական հատկանիշներն են՝ վեհանձն գթության ոգին, մարդկային եղբայրության բուռն ծարավը, բացարձակ արդարության բաղձանքը, կյանքի սեպեխոտական արժանապատվությունը, բարձր՝ առանց արվեստականության արվեստը: Հենց այդ գծերով էլ, առում է Չոպանյանը, ուսս գրականությունը խոր պարբերություն է թողել հայ գրականության վրա:

Արշակ Չոպանյանին իսկ բնութագրող հասկանչական երևույթը այն է, որ նա ուսս գրականության մեջ տեսնում էր բռնության դեմ պայքարի դրոշ բարձրացնող առաջամարտիկի: Հայ ընթերցողներին նա Պուշկինին ներկայացնում էր որպես «բռնության կոհ մը»: Նա մեծապես գնահատում էր ցարական բռնաախրության դեմ պայքարի ուսսիկրա, լեհ բանաստեղծ Միցկևիչին: Համեմատելով նրան «Պուշկինի վախանների»՝ Գոգոլի, Դոստոևսկու, Տուրգենևի հետ, Չոպանյանը գրում է, որ նրանք և «բոլոր ուսս նոր գրագետները... ավելի ճիշտ տեսան, ավելի կազատարիմ եղան դարուն ոգին, կրոնքն ու բռնությունը նույնացուցին ու պատության հաղթանակը ցուցուցին քաղաքական, կրոնական, բարոյական, ընկերական բովանդակ հին կարգուսարքին տասուլմանը մեջ: Եվ ուսս ժողովուրդը, որ ամենն վայրագ բռնախորներն մեկ քանին արտադրած է, տվավ միանգամայն ստեկեն անկուշկանդ ու բուռն հեղափոխականներ: Այդ ժողովուրդը անտարակուսելի կերպով կոչված է մարդկության ընդհանուր պատության գործին մեջ ամենակարևոր դեր մը կատարել»:

Արշակ Չոպանյանը քաջահմուտ էր ժամանակակից եվրոպական գրականության բոլոր հոսանքներին: Լավագույնս ճանաչելով նաև կյանքը, նա

կարողանում էր բացահայտել այս կամ այն հոսանքի էությունը. ցույց տալ պարզացման տենդենցները, գնահատել հասարակության կյանքում կատարած դերի չափով:

Պատահական չէ, որ Չոպանյանը խստորեն քննադատում էր դեկադենտական և նատուրալիստական ուղղությունները: Դարավերջյան եվրոպական հասարակությունը Չոպանյանը համարում էր փուած, բարոյական անկման տիրապետության տակ: «Ֆրանսիայի մեջ զվարճալի գրականություն մը կը տիրէր, երգեցիկ-արճարանի լորճուկ երգերով, պոռնկագրական վեպերով և ցածուցի ողակներով,— գրում է Չոպանյանը,— բնապաշտ վեպը (որուն, սկիզբէն իսկ Տուրգենև... մեղադրած էր հոգեկան ու մտավորական ձգտումի տրակտը, անհոգ ընդօրինակության, սնամեջ ձևամոլության աղղուշունը) հետպետե հեռացած էր Բարչակի ու Ֆլոբերի մեծ ճամփենն և հազվագյուտ բացառություններով,— բոլորովին ինկած էր կարճատես գիտություն, կրօնքի մանրամասնությանը աննշանակ ու դյուրին հավաքման ու նկարագրական կատաղության սխալ ըմբռնումին մեջ»:

Ինքնին հետաքրքիր է տեսնել, թե Չոպանյանը ինչն էր համարում Բարչակի և Ֆլոբերի մեծ ճամփան: Դա գեղարվեստական գրականության մեջ տիրող հասարակարգի ազդեցական վիճակի մերկացումն էր արվեստի կատարող միջոցներով, կամ, ինչպես Չոպանյանն է ասում. «արդի ընկերության արյունուտ տիրույթ բբբրել», «արդի ընկերությունը» պատկերել «իր քրտք պզվեի ու ծիծաղելի գիծերովը, աղամանդի պես ամուր, հստակ ու թանկագին ոճի մը մեջ»: Գրականագիտական հայացքների այդպիսի ուղղությունը Չոպանյանի մշակված, հաստատուն համոզմունքների արտահայտություն էր, որ նա մարմնավորում էր իր բազմաթիվ ուսումնասիրություններում Հյուգոյի, Հայնեի, Բարչակի, Ֆլոբերի, Մոպսսանի, Իբսենի, Չոպի, Դոդէի, Զրանսի, Միսթրալի, Վինտիի, Վերհարնի և ուրիշների ստեղծագործությունները վերլուծելիս:

Դարավերջյան եվրոպայի դեպի քայքայում ընթացող հասարակության ու բարոյագուրկ գրականության մեջ միակ կապուրիչ ուղղությունը Չոպանյանը տեսնում էր ռեալիզմի գրականության մեջ: Այդպիսի գրականությունը Չոպանյանը համարում էր Իբսենի ստեղծագործությունը: «Իբսենի գործին մեջ դարուն բոլոր տենդերը, բոլոր բնականական և ընկերական խնդիրները կը ցոյան: Այդ ստեղծագործողը մաքառող մըն է միանգամայն... արդի կյանքը, արդի ընկերությունը տեսած է իր ստությանը, իր կեղծիքներով, իր տգեղությամբը և իր զգվանքն անոր երեսին պոռցած է»:

Արշակ Չոպանյանը թողել է մեծածավալ ժառանգություն հայ գրականության բազմադարյան հարցերին նվիրված: Եթե մեկտեղվեն նրա բոլոր ուսումնասիրությունները, ապա կստացվեք հայ գրականության պատմություն սկզբից մինչև ընթացիկ դարի կեսերը, որի մեջ իրենց պատասխանն են ստանում շատ և շատ հանգուցային հարցեր, արտացոլում են գտնում գրեթե բոլոր խոշոր հեղինակները: Մասնավոր ուշադրություն Չոպանյանը դարձրել է նոր և նորագույն գրականությանը և, մանավանդ, արևելահայ ու արևմտահայ հատվածների արտադրած մշակույթը հայ ժողովրդի ամբողջ զանգվածի մեջ տարածելուն: Դա ոչ միայն մշակութային, այլև քաղաքական նպատակ էր հետամտում: «Անտենով,— գրում է Չոպանյանը,— Նազարյանցի, Նալբանդյանցի, Ռսխանյանի և Ավանյանի օրե-

րուն, ավելի մտաւորային կար երկու կողմի գրական գործիչներուն միջե... «Հյուսիսափայլը» կը հետներ Պոլսո ապատական մամուլին ջանքերուն, նույնպէս և «Մեղուն» «Հյուսիսափայլին» կաշակցեր, անոր գործունեութիւնը կը ճակնցներ թրջահայոց»: Չոպանյանը իր առջև խնդիր է դնում շարունակել և պարգացնել այդ ավանդույթը:

Առաջիններից մեկը, որի գործունեությունը և կյանքը համակեց Չոպանյանին, որի գեահատւթյանը և գաղափարների տարածմանը խորին սիրով ու հարգանքով նախաբերեց նա իր գրիչը, Խաչատուր Աբովյանն էր: Չոպանյանը Աբովյանի գործունեության մեջ տեսնում էր մի ամբողջ ժողովրդի բարոյական պարթունքը: Իր հիացումը և երախտագիտութիւնը հայտնում էր Աբովյանին, որովհետև «Աբովյան ժողովրդին ձայնը եղավ, ուպէց լուսը տանիլ խոնարի խավերուն մեջ... Աբովյան ժողովրդին, ամբողջ ժողովրդին խոսեցավ, ժողովրդին լեզվով, ժողովրդին վրա: Ինքը նոր հայերենին կհանքը հաստատեց և առջի փորձեն իսկ հաղթանակը տարավ, որովհետև իր գործը կատարեց գրական հրաշակերտով մը»: Այդ հրաշակերտը՝ «Վերջ Հայաստանին», Չոպանյանի գրչի տակ տարալուծվում, ապա նորից սրնթեզվում է գրադատական մեծ վարպետությամբ: «Վերջը նա համարում է ժողովրդական դյուցազներգութիւն, որտեղ ժողովրդի կյանքն է բարախում, տառապում, հենում: «Թող ինձի չվերագրեն որևէ ջովիւնութիւն, զոր անկարող եմ ունենալու,— գրում է Չոպանյանը,— եթե ըսեն, որ այդ վեպը, իր տեսակին մեջ, մեկ *խոտիկ* է ամեն ազգի, ամեն ժամանակի գրականություններուն մեջ»:

Նոր ժամանակներում հայ ժողովրդի լուսավորության, նրա մեջ եվրոպական քաղաքակրթության տարածման գործում Ա. Չոպանյանը խոշոր տեղ է հատկացնում Մխիթարյանների երկու կենտրոններին: Նա վեր է հանում Մխիթարյանների կատարած իր ժամանակի համար մեծ աշխատանքը հայ ժողովրդի պատմության, Հայաստանի աշխարհագրությամբ, հայ լեզվի բազմաթիվ բառարանների ստեղծման, հին ձեռագրերի հրատարակության, մեծաթիվ թարգմանությունների (որոնցում մեծ տեղ էին գրավում աշխարհիկ գրականության հասնաշխարհային գանձերը), մտավորական կադրերի պատրաստման և այլ բնագավառներում: Միևնույն ժամանակ Չոպանյանը մատնացույց է անում, որ հակառակ իրենց ձգտումների ընդարձակության, Մխիթարյանները «վանքի», «դպրոցի», «գրքի» ապրեցութիւնն էին կրում. «Րրենց աշխատությունը գրասենյակի աշխատություն մըն է, ուղեղի արտադրություն մը»:

Մխիթարյաններից Ղ. Ալիշանը մեծ ապրեցութիւն է ունեցել երիտասարդ Չոպանյանի ձեռնորման վրա և հետագայում էլ Չոպանյանը խորին սիրով անդրադարձել է նրան: Ալիշանի անձն նա բնորոշում էր որպէս անխոնջ աշխատասիրութիւն, մշտավառ ու բեղմնավոր հետաքրքրութիւն, կաթոգին ու խանդոտ պայնութիւն, գողտր ու թեւակոր երևակայութիւն, և այդ բոլորը հայրենասիրության հրայրքով անցած: Ալիշանի գործերի, հատկապէս «Նորհրդածութիւնը ընդ եղևնյալ»-ի, «Հուշիկների» և «Նահապետի երգերի» մեջ մի քանի հատվածներ Ա. Չոպանյանը համարում է բանաստեղծական մաքուր ու բարձր ներշնչման և հոգեթոհ ոճի հրաշալիքներ: Չոպանյանը նկատում է, որ Ալիշանը որոշակի ապրեցութիւն է ունեցել 19-րդ դարի երկրորդ կեսի հայ գրականության զարգացման վրա, բայց

արձանագրում է նաև, որ Ալիշանը անհապառնի մնաց ժողովրդական պանգ-վածներին «գրաբար լեզվով ու ջառ խրթին գրաբարով մը-գրած ըլլալուն համար»:

Չոպանյանի հայացքների իսկ համար բնութագրող է այն ուշադրությունը, որ նա ընծայում է հեղափոխական դեմոկրատ Հարություն Ավաճյանին: Նրա անվան հետ է Չոպանյանը կապում արևմտանոյ հրապարակախոսության ստեղծումը, հրապարակախոսություն, որ կոչված էր դուրս գալու սեկակից, վար իջնելու Պարոնաից, նետվելու հրապարակ ու խառնվելու ժողովրդին, որ նպատակ էր դրել կրակվելու միայն նրա առօրյա կյանքով, ցույց տալու նրան կյանքի նոր ճանապարհը պարզ ու հատակ, ժողովրդի իսկ լեզվով ստեղծված գրականությամբ: «Ըբր գործիչ Ավաճյան իրավունք ունի առաջին տեղերեն մեկը բռնելու մեր ժամանակակից պատմության մեջ», — գրում է Չոպանյանը: Նա Ավաճյանին համարում է հայ գրականության երգիծական ժանրի հիմնադիրը, Պարոնյանի նախորդը, ինչպես նաև արևմտահայ գրականության մեջ ռեալիստական վիպագրության առաջին փորձողներից մեկը: Բայց այդ բոլորից վեր Չոպանյանը դասում է Ավաճյանի «Մեղուն»: «Մեղուն» հոդվածները կարդացած ատեն, — գրում է Չոպանյանը, — մարդ կզգա, որ այդ հոդվածները կը լափվեին ժողովրդին անուռ դասեն, կհասկցվեին, կհարսվեին և կանուցանեին, կնորոգեին, կգորազնեին պոյն»:

Մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում Չոպանյանի ուսումնասիրությունները Հ. Պարոնյանի, Ս. Պեշկևաշչյանի և Գ. Դուրյանի ստեղծագործությունների վերաբերյալ: Չոպանյանը ինչ-որ չափով վրիպում է Հ. Պարոնյանի ճիշտ գիտեստան և մեր գրականության պատմության մեջ նրա տեղը սրոջելու հարցում: Չափորվող բարձրական հասարակության դրամական ետրաքերությունների, շուկայի կյանքի արտացոլումը, ըստ Չոպանյանի, բացասաբար է ազդել Պարոնյանի վրա, խաթարելով նրա ստեղծագործության ձևը և բովանդակությունը, իբր կրկելով այն «մտածումից», «ճշգրիտ ոճից» և «նուրբ դիտարկականությունից»: Այնուամենայնիվ, Չոպանյանը անում է մի շարք արժևքավոր դիտումներ, հատկապես մատուցույց է անում մեծ երգիծաբանի սերը էսնաֆ դասի և «անկից ավելի վար մեր «մութ խափերուն» նկատմամբ»: «Բոլոր այս պատկերները գծված են բարբերու ամենաճիշտ գիտությամբ մը, — գրում է Ա. Չոպանյանը, — տիպարներու այնպիսի իրականությամբ և պատմվածքի այնպիսի համով արագությամբ մը, որ կարելի է ստեղծել վերջնական, վճռական պատկերները համարել Պոլսո հայ էսնաֆ դասին, թանկագին անով, որ ստեղծելու ճիշտությամբ այնուի սրտին միշտ կյանքը այդ դասին»: Կատարելագրականի պարոնյանական պագումը Չոպանյանը գնահատում է որպես մի կորություն, մի մասնավոր ուժ. «որու վրա խուսած ստեղծելիս պետք է գլխարկելիս ջառ բարձր հաններ»:

Դուրյանին և Պեշկևաշչյանին Չոպանյանը նվիրում է առանձին մեկնագրություններ, որոնք, ըստ էության, մեկագրական ուսումնասիրությունների սկիզբն են դնում մեր գրականության պատմության մեջ: Այլևայլ շահեկան կողմերի հետ ուսումնասիրությունները արժեքավոր են այն տեսակետից, որ առաջին անգամ խոր գիտական վերլուծությամբ գնահատվում և ներկայացվում են մեր նրկու խոշոր բանաստեղծները:

Տր բազմամեա գրականագիտական գործունեության ընթացքում Արշակ Չոպանյանը հաճախ է անդրադարձել Րաֆֆուն: Նա Րաֆֆուն համարում էր «Հյուզայի տեսակեն», որովհետև հայ վիպասանի հերոսներն էլ «ծողովրդի ծոցեն ելած ու մարդկային ընկերության անարդարություններն պլված, բնքոտ ու պայքարասեր» մարդիկ են, որ պայքարում են «չքափոր ժողովուրդը կեղևքող ու ջահագործող» գեշ հովիվներուն դեմ»: Պատահական չէ, որ հեղինակախոսն վեպերի կողքին Չոպանյանը բարձր է գնահատում «խաչագողի հիշատակարանը», «Մուկե աքաղաղը», «Խասմուշները»: Րաֆֆին, — ասում է Չոպանյանը, — համառարիմ հեռուորդ իր վարպետ Մ. Նալբանդյանին, կր սիրեր միացնել նրկու խոնայներ՝ սոցիալական և ազգային պատուազրության խոնայները»:

1912 թվականին Չոպանյանը գրեց իր լավագույն գրականագիտական հոդվածներից մեկը՝ «Գարրիեի Սունդուկյանց» խորագրով, որը նա հրատարակեց Պոլսի «Բյուզանդիոն»-ում: Չոպանյանը Սունդուկյանին համարում է «հայոց մեջ ճշմարտապես իրապաշտ» ուղղության հիմնադիրը: Հետաքրքրական է դիտել, թե Սունդուկյանի ռեալիստական արվեստի բարեկարգուցիչ սարրերից որոնք են մասնավորապես գրավում Չոպանյանի ուշադրությունը:

Առաջին հերթին՝ դիտողականությունը: «Ատիկա կարճատեսի մանրախույզ հատվածական դիտողություն չէր, այլ թափանցող հայացք»: Չոպանյանի համար առանձնակի նշանակություն ունի արվեստի առավելագույն սեղմությունը, և նա Սունդուկյանի ստեղծագործության մեջ հենց այդ կողմն է շեշտում: «Աղքատ հակիրճ, սեղմ, խիստ հեղինակ քիչ կարելի է գտնել»: Չոպանյանը բարձր է գնահատում, որ Սունդուկյանը օբյեկտիվ, անտարբեր դիտող չէր, միևնույն ժամանակ բարձր է գնահատում, որ Սունդուկյանը կարողանում էր խոր թաքցնել տենդենցը: Չոպանյանը «Պեպոն» համարում է արվեստի կատարյալ գործ, որը կոչված է ապացուցելու, թե արվեստը մարդկությանը շնորհում է կաճույց և սրածամանակ հանդիսանում մարդկային հրեշտությունների ամենախոր պատուհասողը:

1909 թվականին Չոպանյանը գրում էր. «Հայերը, իսկապես, նրկու թատրերգաց միայն ունին՝ Սունդուկյանը և Շիրվանյազեն. Շիրվանյազեն շարունակած, ընդլայնած և կատարելագործած է ինչ-որ Սունդուկյանց սկսած էր»: Առհասարակ, Չոպանյանը շատ բարձր է գնահատում Շիրվանյազեի արվեստը, նրան համարում է հայ գրականության «ամենեն խակական ռեալիստը, որի ստեղծագործություններում խոր գթությունն է շնչում դեպի ընկճվածներն ու սոցիալական անարդարության պոները և պլվանքը՝ կեղծիքից, խարդախությունից, ջահամոլությունից, կեղեքումից: Շիրվանյազեի ռճը, ըստ Չոպանյանի, պարզ է, քեական, կասակ, ճշգրիտ, ամուր, առանց ամիդորդ պաճուճանքի, առանց ճոռուսքանության, բայց վայելուչ և շնորհալի՝ երբ պեւք է, կազերանությունը արտահայտող հատվածները՝ նրբերանգ, քնքուչ, առանց նրբանորություն ու անհարկի մանրամասնությունների մեջ ընկնելու: Շիրվանյազեն, — կայտարարում է Չոպանյանը, պատկանում է հավիտենական դպրոցին՝ ռեալիստական դրպրոցին:

Չոպանյանը մասնավորապես պաշտասունքի և մեծագույն հարգանքի պգացում է տածել Հովհ. Թումանյանի նկատմամբ, ոգին նա համարում

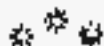
էր հայ գրականության ամենաժողովրդային դեմքը: «Կարելի է ըսել, — գրում է նա, — թե նույն ինքը էայ ցեղն էր, որ անոր մեջ ինքզինքը կերգեր իր հատուկ պայնությանը ու մտայնությանը իր բնորոշ ոգով ու ճաշակով»: Չոպանյանը բարձր է գնահատում Թումանյանի հատկապես լալառեսական ոգին: Չոպանյանը եղել է հայ գրականության և արվեստի շատ խոշոր գործիչների առաջին գնահատողներից մեկը: Նրա բարեկամական օգնությանը շատ են պարտական Չ. Եսայանը, Թեքեյանը, Սիամանթոն, Վարուժանը, մեր ժամանակներում Սեման, Մանուշյանը, Վահե Վահյանը և շատ ուրիշներ՝ գրական վարպետության կատարելագործման, գրական խառնըլվածքի կապնավորման գործում, ինչպես նաև Կոմիտասի ու Շահինը, նրանց գործի արժեքավորման և ժողովրդականացման հարցում:

Երիտասարդ, խոստումնալից գրողներին Չոպանյանը հոգաբար ձեռքով ուղղում է, հուշում բովանդակության և ձևի կատարելագործման ուղիները, պահանջում գեղարվեստական գործի կառարակական հնչեղություն: Հետաքրքրական է, այդ տեսակետից օրինակ, Չոպանյանի հանձնարարականը Վարուժանին: Նա բանաստեղծին առաջարկում է կարգալի Բարբյեի «Աստվածային յամբերը» և Հյուգոյի «Հատուցումները»: Բարբյեի «Յամբերը» և Հյուգոյի «Հատուցումները» հանձնարարելը ինքնին հետաքրքրական է: Չոպանյանը հրավիրում է Վարուժանին ծանոթանալ 1830 թվականի հուլիսյան հեղափոխության թե՛ օրերը արտացոլող «Յամբերին», որոնց շնչում են սոցիալական ապստոսության և ընթոստության ոգով, նույն ձևով նաև՝ 1848 թվականի հեղափոխությունն է նվիրված Հյուգոյի «Հատուցումներ» ժողովածուն, որի քաղաքացիական հայրենասիրական կրակը ատելություն էր ներշնչում Լուի Նապոլեոն 3-րդի ու նրա վարչության նկատմամբ և մեծ ազդեցություն ունեցավ Փարիզի Կոմունարների վրա: Արդեն Վարուժանի առաջին քերթվածներում Չոպանյանը տեսնում էր բանաստեղծի հեղափոխական-հայրենասիրական ատաղձը և ձգտում ավելի խորացնել այն, ապահովել այդ ուղղությամբ համապատասխան բանաստեղծական դաստիարակություն:

20-ական թվականներից սկսած, Ա. Չոպանյանին մտահոգում են սփյուռքահայ գրականության հետագա պարզացման հարցերը: Սփյուռքահայ գրականության նոր վերելքի ենարավորությունը նա միանգամայն հրատակ կապում է նորաստեղծ Սովետական Հայաստանի իրականության հետ: Սովետական Հայաստանը նա համարում է ամբողջ սփյուռքահայության գոյության հիմնական կովանը: Սիածածանակ, Չոպանյանը ուշի ուշով հետևում էր մշակութային կյանքի վարզացմանը Սովետական Հայաստանում, հսկայական խանդավառությամբ ընդունում կուլտուրական հեղափոխության արդյունքները:

Չոպանյանը բավիցս անդրադարձել է երիտասարդ սովետահայ գրականության հարցերին, հպարտությամբ և երձվանքով արձանագրել գրական աշխույժ կյանքի վարզացման թափը, գնահատել խոսքեր ասել մեծաթիվ գրողների ու բանաստեղծների ստեղծագործությունների առթիվ, կանխատեսել շնորհք ու տաղանդ այնպիսի երիտասարդ գրողների ու բանաստեղծների մեջ, ինչպիսիք էին օրինակ, Մ. Արմենը, Վ. Նորենցը, Ս. Տարոնցին, Հ. Շիրալը: Սփյուռքահայ իրականության մեջ Չոպանյանն առաջինը շեփորեց Եղիշե Զարենցի երեսուրդ «իբրև նոր աստղ գրական

երկնքին մեջ»: Չարենցի գիտելուաման մեջ Չոպանյանը ելնում է «Ռուսաստանը և Կովկասը հեղաշրջող ու արմատական մերանորոգման ճամփուն մեջ դնող պոլշինկ հեղափոխության» փաստից: Եվ քանի որ բանաստեղծի գործերը «ամենեւնի պրեզի ու անձնագրող արտահայտություններն են Չարենցի, էջեր՝ ուր ամեն ինչ, մտածում ու ձև, ստեղծագործությունն է հեղինակին, մաքրկալին պատմության արտասովոր շրջանի մը ուղղակի ներգործության տակ երկնված՝ այդ մեծ շրջակին հոգին արտահայտելու համար հարկ եղած ուժն ու շունչն ունեցող քնթողի մը կողմն, որ խառնըվածքի հազվագրուտ բարդությամբ մը Հայնեի մը քնարական սրանդուստությունը կը միացնէ Վերհաթի մը դյուցազններգական ամեհի ավյունին» քանի որ Չարենցը «բարձր մշակույթի բանաստեղծ մըն է, արվեստագետ քնթող մը»: Չոպանյանը նրան համարում է «հայոց մեծագույն բանաստեղծներեն մին» և «մին ամենեւնի ինքնատիպ ու բազմապեւ բանաստեղծներեն, որ որևէ աչոյն մեջ երևան եկած ըլլան»:

Արշակ Չոպանյանի ինքնուրույն գեղարվեստական ստեղծագործությունը՝ չսփածո, արձակ, դրամատիկական գործերը, նրա բազմաբոլորներ գործունեության մեջ իր նշանակությամբ գրավում է երկրորդական տեղ, քանի որ անկշռեկորեն մեծ է Ա. Չոպանյանի դերը մնացած ասպարեզներում: Բացարձակ արժեքի տեսակետից դիտած, սակայն Չոպանյանի գեղարվեստական ժառանգությունը լիովին կբավարարեր հայ գրականության պատմության մեջ որոշակի տեղ ապահովելու նրա հեղինակին: Այսօր, նրա գեղարվեստական գործերից ջատերը ունեն միայն ճանաչողական արժեք, քիչ չեն, սակայն, այն երկերը, որոնք գեղեցկագիտական հաճույք կարող են պատճառել նաև մեր ժամանակակից ընթերցողին:

Բանաստեղծ Չոպանյանը, մանավանդ, երիտասարդական տարիներին կրել է ֆրանսիական դարավերջյան պոեզիայի, մանավորապես սիմբոլիստական ուղղության ազդեցությունը: Պարբերական մասուլում լույս տեսած՝ նրա առաջին չափածո գործերի վրա երևում է, ինչպես ինքն է արտահայտվում, «մահապաշտ դպրոցի» խոր կնիքը: Արձակագիր Չոպանյանի սկզբնավորության վրա նույնպես կգացվում է ֆրանսիական նատուրալիզմի ազդեցությունը:

Չոպանյանի անդրանիկ ժողովածուն, որ կբուս էր «Արշալույսի ձայներ» խորագիրը, ջերմ ընդունելություն է գտնում: «Մահապաշտ դպրոցը» այնևս հաղթահարված էր, բայց նա դեռ որսնում էր սեփական ձայնը: Հիմնական թեման է սերը, բայց անկուրսման է ու եթերային այդ կգացումը, կյանքի և մահվան պրոբլեմը, բայց գրքային է շեշտը, երջանկության որոնումը, բայց պակասում է կենսական փորձը: Անբազատելի մի տրամություն, շղարջի նման թեթև, կամ էլրբեմն թանձր մտախառնի անեքով կբուսում է Չոպանյանի քնարական հերոսի հոգու խորքում: Քնարական կերտվածքների մի մասն էլ քնքուշ, կարծես շշուկով արուսաանվող, միայն բանաստեղծի հոգու խաղաղեցմանը նախատեսված կրողներ են, բայց բավական է փոքր-ինչ ականջ դնել այդ մենախոսությանը, որպեսզի այն հետա-

ըրբքի նաև ուրիշին, ստանա նոր գունավորում: «Աղանա վիշտը», «Կա-
ղանդի նվերը», «Պատուհանին քերթվածը» փոքրիկ գլուխգործոցներ են,
որոնցում հոգեբանական անասրանքի լուծումով անհատական կգացումը
ստանում է ընդհանրական երանգ, կամ արդեն իսկ հնչում են սոցիալա-
կան մտքիվներ:

Չոպանյանի երկրորդ՝ «Թրթումներ» խորագրով փոքրիկ ժողովածուն
նույնպես պարունակում է մի քանի ինքնադրոշմ բանաստեղծություններ.
«Առե, բայց մի մոռանար զիս», «Այս պահը», «Ճերմակ հնչյակ» բայց
դրանց կողքին կան նաև կտորներ, որոնք ասես բունպրոսիկ վիճակների
և արհեստական տողերի կուտակումներ լինեն:

Չոպանյանի էպոյուցիան դեպի ռեալիստական մեթոդը տեղի է ունե-
նում բավականին արագ: «Թուղթի փառք» վիպակում արդեն կգացվում է
կյանքի ռեալիստական պատկերման ձգտումը: Մտահոգացումը գեղեցիկ էր.
ցույց տալ, որ տիրող սոցիալական կարգերը թշնամի են գրականությանը
և արվեստին, որ գրողի փառքը այդ իրականության մեջ «թուղթի փառք» է:
Երիտասարդ հեղինակին չի հաջողվում մինչև վերջ իրականացնել մտա-
հղացումը: Սոցիալական իրականության հենքը աստիճանաբար փոխա-
կերպվում է պարզ բարոյական-սիրային հիմքի: Մերժված բանաստեղծը
(վիպակի հերոսը) այնու սոցիալական իրականության կողմ չէ, այլ՝ «ան-
խմանալի» սիրո հերքական քմահաճույքի:

Ներսի և հասարակության բախման խնդիրը շատ ավելի հաջող է
լուծված «Մութ խավեր» դրամայում: Վիպակի և դրամայի մտահոգացում-
ները գրեթե կրկնվում են: Դրամայում էլ հեղինակը ջանում է ապացուցել,
որ հասարակական տարրեր խավերի պատկերման անհատները, մյուսանց
սիրելու դեպքում էլ սոցիալական իրականության մեղքով դատապարտված
են անջատման: Դրամայում այդ մտահոգացումը գտնում է իր հաջողված
կենսագործումը: «Մութ խավերի» գործողությունը տեղի է ունենում Պու-
սում 80—90-ական թվականներին: Սա արդեն ինքնըստինքյան կարևոր
դրական քայլ էր աշխուժեցիկ թատրոնի պատմության մեջ, որի՝ ժամանա-
կակից թեմայով խաղացանկը գրեթե դատարկ էր մնացել < Պարոնյանից
հետո: Դրամայում Չոպանյանը անխեղ մերկացնում է հարուստ շոջերի՝
քահանայից մինչև ազգային գործերը վարելու հավակնող էֆենդիների սո-
ցիալական խավի աջատները: «Մարդ երկ կառնե նե՝ սիրելու համար
կառնե: Փարս, հանկար, փարայի համար կառնեն էրիկը», — ասում է
նրանցից մեկը: Միևնույն ժամանակ հատկանշական են Չոպանյանի ջերմ
ու սրտառուչ կգացումները «ստորին» խավի մարդկանց նկատմամբ:
Կարևոր է նաև, որ հեղինակը չի բավարարվում միայն իրերի ռեալիստա-
կան սրտկեր գծերով: Իր հերոսներից մեկի շուրթերով նա ասում է. «Դա-
րե՞ր ի վեր գայլ-մարդը գառնուկ-մարդը կուտե, խեղճ աղջիկ, գառնուկ
մջն է եղեր, պետք է գառնուկ չըլլալ, պետք է կովիլ, պետք է գառին դեմ
գայլ ըլլալ»:

Ռեալիստական հասուն արվեստի վկայություն է «Տղու հոգիներ»
պատմվածքների շարքը, որոնցում, քննարկելով կյանքի և մահվան մրջ-
տընջենական պրոբլեմը, Չոպանյանը անկարան մերժում է հանդերձալ
աշխարհն ու Արարիչը, հաւատատու կյանքը: Նույն 90-ական թվականնե-

րի կեսերին: Չոպանյանը գրում է «Քանի մը օր Պարսիկական» ակնարկը, որը հայ սեպխատական ակնարկի կարևոր էջերի թվին կարող է դասվել:

Գրականության մեջ սեպխատական մեթոդի կիրառումը լավագույն հիմք է Չոպանյանի քաղաքացիական պոեզիայի պարզուցման համար: 1897 թվականի վերջերին նա գրում է հնչակցի «Օրոր Մայր Հայաստանին» քերթվածը, որը կարճ ժամանակամիջոցում թարգմանվում է բազմաթիվ լեզուների և դառնում շատ և շատ հավաքույթների բեմերի մշտական հյուրը: «Օրորը» նոր էջ էր նշանավորում արևմտահայ պոեզիայի պատմության մեջ, նախարարապետի Սյուսանյանի և Վարուժանի երևումը: Այդ քերթվածը և հետագա գործերը, որոնք անխոփված են «Քերթվածներ» ժողովածուի մեջ, նկատի ունի «Անի» սուսագիրը, երբ գրում է, թե առանց Արշակ Չոպանյանի պոեզիայի ստեղծած հիմքի հետագա մեր քնարերգությունը պիտի չկարողանաք այդքան կարճ ժամանակամիջոցում հասնել արտահայտչական այն ճոխության և հորինման արալանության, որոնց հասավ նոր, պայքարող սերունդը:

«Օրորը» լուսարձակի նման լուսավորեց պոեզիայի հետագա վերելքի ճանձնան, իր պայքարի կոչող շնչով և մառ լավատեսական ոգով: «Օրորի» տրամադրություններին ու գաղափարներին արձագանքում է «Պղտիկ հայ գեղջուկին պատահարը» հեքիասը, որը գեղարվեստական բարձր արժեքով է օժտված: Չոպանյանը այս գործում պուզորդում է ազգային հարածանքի և սոցիալական շահագործման դեմ պայքարի հարցերը: Ու եթե «օրորի» մեջ նա խափարը ծվատող հայացքով դիտում է վաղվա վառ այգաքացը, ապա «Պատահար»-ում մատնացույց է անում դեպի այդ լուսավոր օրը տանող ճանապարհը, որը հողագնդի վրա հաստատված անարդարացի կարգն ու սարքը՝ «աստծո տունը» կործանելու ճանապարհն է:

Անթացիկ դարասկզբին Չոպանյանի գեղարվեստական ստեղծագործությունների որոշ մասում գաղափարական սեղանվորության տարրեր են երևում: Դարձյալ հնչում են մոայություն, լքվածության, անվարատելի վշտի մոտիվները: Դա փակուղու առջև կանգնած ազգային ազատագրական պայքարի յուրատեսակ արտացոլման արդյունքն էր: Հետաքրքրական է դիտել, որ այդ գործերի տակ, որոնք հրատարակված են «Անահիտ» հանդեսում, Չոպանյանը անորագրում է «Տերվիշ» կեղծանունով, կարծես չուզենալով իր անունը կապել անկումային տրամադրությունների ստեղծման հետ:

Շուտով, սակայն, հրատարակի վրա են գրվում նրա «Քերթվածներ» հատորը, «Գեղոն հայ լեզվին» արձակ բանաստեղծությունը, «Կյանք և երազ» արձակ գործերի հատորը (Ֆրանսերեն), որոնցում դարձյալ հիմնական մետիվը պայքարի լավատեսական, կենսատեսաբան շունչն է: «Քերթվածներ»-ը բարձր է գնահատում Վարուժանը: «Ան Չեր Լուզվույն իսկությունն է,— գրում է նա Չոպանյանին,— գանձն է, կոր իսանդադրությանը քոյս պիտի պահես: Հոն անթիվ գոհարներ կան մաքուր և վսեմ ծովու մը հատակն դուրս բերված, որոնց մասին իմ գիտատունս բարձր է: Մեր ժողովուրդը սեռը է Չեր վրա նրկար մտածե ու երկար խոսի...»:

«Կյանք և երազ» հատորը արժանանում է Էմիլ Վերնարնի, Յուրի Վե սելովսկու, եվրոպական մամուլի շատ օրգանների խանդավառ գնահատանքին:

Բասմական թվականների սկզբներին Չոպանյանը գրում է իր վերջին գեղարվեստական գործը՝ «Հրաշք» թատերախաղը: Դա սկզբուղջանի գրականության մեջ սուսջին ծավալուն գեղարվեստական ստեղծագործությունն էր, որի մեջ արժարժվում էր երիտասարդ Սովետական Հայաստանի նկատմամբ վերաբերման չեղանշաններեն աներաժեշտ և բախտորոշ հարցը: Չոպանյանը շեշտված գաղափարական նպատականդրումով և կրքոտությամբ պաշտպանում է սովետական նորաստեղծ աներապետությունը: Թատերախաղի գլխավոր հերոսները՝ գյուղացին, մանր առևտրականը, արվեստագետը ընդունում, ճանաչում են Սովետական Հայաստանի իրականությունը և այնտեղ ընդմիջտ մեկնելու որոշում են տալու: Իրանց հակասակ, ալկի ունևոր խավերի ներկայացուցիչները վերապահ են, կամ հակասակորդի դիրք են բռնում: «Կարծես միևնույն ժողովրդի չենք պատկանիլ», ... հերոսներից մեկի բերանով գիտում է հեղինակը: «Պոլշեկեներ, - ասում է թատերախաղի մի ուրիշ հերոս, - հարուստին թշնամի, աղքատին պաշտության են, և կուլեն, որ մարդիկ հարուստի և աղքատի, շահագործողի և շահագործվողի չբաժանվին»: Թատերախաղում Չոպանյանը պայրույթով մերժում է Սովետական Հայաստանի հասցեին տարածվող իերուրանքները:

«Հրաշք»-ը սիմվոլացնում է անդամայութության շեմին կանգնած գաղթախայության «հրաշքով» բռժժումը, երբ նա հարում է Սովետական Հայաստանի նկատմամբ դրական կողմնորոշվելու, նրա շուրջը համախմբվելու գաղափարին:

Արշակ Չոպանյանի խորին համոզումն էր դա, որովհետև նա իր ամբողջ գիտակցական կյանքը, գործունեության բազմապար ճյուղերը նվիրաբերի էր ժողովրդին ծառայելու միակ նպատակին և Սովետական հայաստանի մեջ տեսնում էր ոչ միայն փրկության խաբխիսը, այլև իայ ժողովրդի պարթոնքի բարգավաճման ու ծաղկման միակ ղեալ հնադարաբույությունը: